

Fenyvesi Balázs

Fasizmus – Egy cseppfolyós fogalom bővületében

Stanley, Jason: *Így működik a fasizmus. A „mi” kontra „ők” politikája*. Ford.: Piróth Attila. Bègles: Théâtre le Levain, 2021. 204 old.

Jason Stanleynek, a Yale Egyetem filozófiaprofesszorának 2018-as könyvét 2021-ben Piróth Attila fordításában adta közre magyarul a 2020-as kiadás alapján a franciaországi Bègles-ben működő Théâtre le Levain (Kovács Színház). A szöveg részletei magyarul már korábban is megjelentek a Mércén, a fordítóval pedig Antal Attila beszélgetett a PTI podcastjában. A könyv, ahogyan arra szerzője is kitér, egy reakció a 2016-os Trump-kampány és az azt követő elnökség eseményeire. Ezzel a mű beleillik azoknak a köteteknek a sorába, amelyek a Trump-jelenség, az egyre autoriterebbé váló putyini Oroszország vagy az olyan félperifériás hanyatló demokráciák, mint az erdogani Törökország példáján keresztül próbálják értelmezni azt a cseppfolyós jelenséget, amelyet az ekörül kibomló vitában gyakran a populizmus vagy a neo- és posztfasizmus versengő címkéivel azonosítanak. Ide tartozik a teljesség igénye nélkül Steven Levitsky és Daniel Ziblatt tollából *A demokráciák halála*[1] vagy Federico Finchelsteintől a *Fasiszta hazugságok*[2] is. A téma iránti hazai érdeklődést bizonyítja az a megélenkült fordítási és kiadási hullám, amelynek a Stanley-fordítás is része: 2018-ban a Libri kiadta Jan-Werner Müller *Mi a populizmus?*[3] című művét, és még ebben az évben jelent meg magyarul *A demokráciák halála* a Kossuth Kiadó gondozásában, amit a már említett *Fasiszta hazugságok* követett 2020-ban. A magyar társadalomtudósok között a jobboldali populizmus támasztotta kihívással szemben egy baloldali elméleti választ kívánt adni Antal Attila 2017-es, a *Populista demokrácia természete*[4] című műve.

A vita magyarországi változata a 2010 után kiépülő Orbán-rendszer természetét illetően, mind a közéletben, mind a társadalomtudományok területén az érdeklődés középpontjába került. A rendszerről egymással versengő értelmezések élnek. 2019-ben jelent meg Scheiring Gábor *Egy demokrácia halála* [5] című politikai gazdaságtani elemzése, míg egy évvel később ezt követte Körösi András és szerzőtársainak *Az Orbán-rezsim*[6] című munkája, amiben a plebisciter vezérdemokrácia fogalma mellett érvelnek. 2021-ben pedig a Magyar–Matlovich szerzőpáros *A posztkommunista rendszerek anatómiája*[7] című művét adták ki magyarul. A szerzőpáros előbbi tagja már 2015-ben jegyzett egy kötetet *A magyar maffiaállam anatómiája*

címmel.[8] A közéletben és a híradásokban viszont a hibrid rezsím mellett látszik kialakulni egy ki nem mondott megegyezés. Legyen szó maffiaállamról, versengő autokráciáról vagy hibrid rezsimről, nem közömbös, hogy milyen fogalmat használhatunk az említett sokszínű és eltérő történelmi-politikai tapasztalatok formálta országokat uraló rezsimekre, így az Orbán-rendszerre sem. Stanley művében a fasiszmus kifejezés mellett tör lándzsát. A recenzió szerzője a szövegben a nemzeti vagy jobboldali populizmus kifejezést használja a tárgyalt rendszerek és mozgalmak jellemzésére. Ez a fogalom a két szó közötti hasonlóságok mellett a talán fontosabb különbségekre, a megváltozott történelmi-politikai realitásra helyezi a hangsúlyt.

Stanley művében a fasiszta retorikát, taktikákat és a fasiszmushoz köthető magatartást vizsgálja. Műve elsősorban narratívákat és a mögöttük meghúzódó, azokkal (gyakran) ellentétes vagy ideologikusan elferdített valóságot tanulmányozza. A szerző tíz egymásra épülő attribútum mentén tesz kísérletet a fasiszta retorika visszatérő motívumainak kategorizálására. Ezek a mitikus múlt, a propaganda, az értelmiségellenesség, a pótvalóság, a hierarchia, az áldozati tudat, a Törvény és Rend, a szexuális szorongás, Szodoma és Gomorra és az Arbeit macht frei elve. A formátum (és a tartalom) többeknek ismerős lehet Umberto Eco klasszikus, a Mindenkori fasiszmus[9] című esszéjéből is.

A szerző értelmezése alapján a mitikus múlt tétele azt foglalja magába, hogy a fasiszta gondolkodásban meghatározó szerepe van egy értékekkel telített, fiktív elemektől sem mentes dicső múltnak, amely ellenpontoszza az értékeitől megfosztott jelent. A propagandáról szóló fejezet rámutat, hogy a demokráciaellenes mozgalmak hogyan használják fel a demokratikus intézményeket és a választópolgárok részéről erősödő átláthatóság iránti igényt saját politikai céljaik előmozdítására. Az értelmiségellenességet tárgyaló pontot a szerző egy tágabb kritikus gondolkodással szembeni ellenszenvként elemzi, amely értelmezés a (történelmi) fasiszta mozgalom abszolút hűségen és szigorú, alá- és fölérendeltségen alapuló hierarchikus felépítéséből fakad. A valóság felszámolásának nulladik lépéseként a fasiszta mozgalom megkezdí az intézményesített tudástermelés és annak képviselőinek hiteltelenítését. A megszüntetett vagy elfoglalt kulturális és oktatási intézmények, mint az egyetemek vagy múzeumok, semlegesítése után a nyilvános vita ellehetetlenül, majd megszűnik. A közös valóság megszűnése nyomán pedig az egyre potensebb mozgalom létrehozza a saját pótvalóságát. A hierarchia igenlését tárgyaló ötödik pont rámutat arra, hogy a fasiszta retorika számára kulcsfontosságúak az olyan hierarchikus rendszerek, amelyek nemi vagy etnikai és rassz-alapon az egyének és csoportok között egy szigorú és megváltoztathatatlan alá- és fölérendelést feltételeznek.

Az áldozati tudatról szóló fejezet azt taglalja, hogy a fasiszta olvasat a világot folyamatos harcként képzei el, ahol a külső és belső ellenség folyamatosan fenyegeti és elnyomja a saját csoportot. Az USA déli államaiból eredő Törvény és Rend (Law and Order) szlogenjét megidéző fejezet már azt tárgyalja, hogy a bűnbakként felcímkezett csoportokkal szemben milyen nyelvi, majd szakpolitikai fellépést foganatosít egy Stanley értelmezése szerint fasiszta adminisztráció. Ahogyan a Törvény és Rend politikája is a városi nyomornegyedekben találja meg ellenségképét és retorikájának visszatérő motívuma a tisztaság (hiánya), úgy a szexuális szorongást tárgyaló fejezet is az etnicizált/rasszizált Másik „deviáns” szexualitása és a csoporthatárok áthágása, a „keveredés” iránti, az uralkodó csoportban élő irracionális szorongásról szól. A Szodoma és Gomorra nevével ellátott fejezet a város és vidék közötti ellentét olvasatának szerepét vizsgálja a fasizmus mitológiájában. Itt a vidék az autentikus kultúra utolsó menedéke, amit egydimenziós „egyszerű” és dolgos emberek laknak, szemben a multikulturális nagyváros képével, aminek lakói kihasználják a vidéket. Ezen leegyszerűsítő értelmezéssel szemben a város és a vidék fogalmai viszonylagosak, az ellentét két pólusa csak egymás tükrében nyer értelmet. Az utolsó fejezetben a szerző a nemzetiszocialisták a „lusta zsidók” lágerekben való „munkára fogásáról” szóló értelmezésén keresztül mutatja be, hogy az NSDAP ideológiája mélyén munkáló szociáldarwinista gondolat, amely a világot a nemzetek és „fajok” közötti túlélésért folyó zéró összegű játszmaként fogja fel, sok szempontból rokon a kontroll nélküli, szabad verseny ideológiájával, ami az értéket a gazdasági értékre redukálja. Zárásként a szerző a kortárs fasizmus legnagyobb veszélyét abban ragadja meg, hogy az politikai normák és konszenzusok felrúgásával normalizálja az emberellenes viselkedést a leginkább kitett embertársainkkal szemben.

Stanley egy rugalmas fasizmus-definíciót használ, amelyet az alábbiakban foglal össze: „Könyvemben a »fasiszta« szót választottam az olyan típusú (etnikai, vallási, kulturális) ultranacionalizmus címkéjeként, amelyben a nemzetet a nevében megszólaló tekintélyelvű vezető saját személyében képviseli.” (Stanley, 2021, 23. old.). A rugalmas definíció és a könyv előnye, hogy mozgalmak és események széles körét tárja olvasói elé, sok példával illusztrálva az elemzett pontokat, ami segíti a megértést. A szerző könyvében a fasizmust nem egy egységes ideológiának, hanem egy hatalmi technikának, a hatalom megszerzésének eszközeként látja. A fogalom használatát számára pedig a tárgyalt mozgalmak retorikája és a „Mi” és az „Ők” világos elkülönítést célzó szakpolitikai javaslatok (pl. kerítés a mexikói határra) indokolják. A szöveg azonban a kortárs eseményeket részesíti előnyben egy átfogó jelenkori körképpel vagy történeti áttekintéssel szemben. A könyv olvasása során gyakran olyan érzete támadhat az olvasónak, hogy a történelem szerepe a műben kizárólag a jelen

eseményeinek aláhúzására irányul. A szerző sem a fasiszta, sem az antifasiszta mozgalmak történeti áttekintését nem végzi el a könyvben, bár ez vélhetően egy ilyen rövid szövegben nem is lett volna megvalósítható. A (történeti) fasiszta mozgalmakon belüli különbségek érzékeltetésének eltekintése miatt azonban nagyon eltérő történeti-politikai beágyazottságú mozgalmak és portrék kerülnek egy platformra. Egy címke alá kerül a szlovák Tiso félperifériás-klerikális fasizmusa, a Trump által eltérített Republikánus Párt és az indiai Modi-féle hindu nacionalizmus is. Az ezek közti eltérő kontextusokra azonban kevés vagy semmi reflexió nem történik.

A műről érdemes megjegyezni, hogy ez egy nagyon „amerikai” szöveg. Ez alatt az értendő, hogy a szerző elsősorban az amerikai (közel)múlt eseményeivel foglalkozik. Törekszik arra, hogy felmutassa a Trump-adminisztráció retorikájának káros leképeződését a szakpolitikában a militarizált határrendészet túlkapasaitól a mexikói határon tapasztalt hétköznapi erőszakig. Ennek kritikáját sikeresen végzi el. Arra azonban kevésbé tér ki a szerző, hogy a határ militarizálása nem kizárólag a Trump-adminisztráció sajátja. Az intézményekbe beiródott elnyomásokra (rasszizmus, szexizmus vagy az osztály-alapú megkülönböztetés) egyébként érzékeny szerző a folyamatot nem helyezi történeti távlatba, így tompul kritikájának éle.

A szerző kötetében a jogállam és a jog uralmának elsőbbségét hirdető liberális álláspontját veszi fel, és képviseli következetesen. Ez a liberális álláspont azonban többször megnehezíti, hogy a nyelvi struktúrákon túl a szerző, pár kivételtől eltekintve, kitérjen a fasiszta politikának megágyazó gazdasági és anyagi hatásokra. Így inkább a tünetre fókuszál a probléma gyökerével szemben. Stanley soraiból a demokrácia iránti mély elkötelezettség és szolidaritás érződik az elnyomott csoportok iránt, legyenek azok bevándorlók, szexuális vagy vallási kisebbségek. A szöveg amerikai kontextusba ágyazottsága abban is tetten érhető a magyar viszonyokban szocializálódott olvasó számára, hogy a szerző a magyar közélet és társadalomtudomány fősodrával szemben nagyobb figyelmet szentel a rassz problematikájának és a szexuális kisebbségeket érő diszkriminációnak.

A szöveg Amerika-fókuszán túl annak hiányosságai akkor ütköznek ki leginkább, amikor a szerző a félperifériás és egykori gyarmati országok példáit használja fel érveléséhez. A műben fontos szereplő Magyarország és a 2010 után kiépülő Nemzeti Együttműködés Rendszere. Stanley Orbán Viktort és rendszerét a tárgyalt példák alapján kritizáló álláspontja azonban a magyar kontextus csekély ismeretéről tanúskodik. A szerző beleesik abba a (meddő) hibába, hogy a bajok forrását 2010-ben találja meg, figyelmen kívül hagyva a magyar történelem és eszmetörténet olyan korábbi hagyományait, amelyből a hazai autoriter vagy nemzeti populista jobboldal merít és építkezik. Elmulasztja tárgyalni a 2010 után kiépült

rendszer a korábbi neoliberális hegemoniára adott válasz-jellegét, és beágyazni az Orbán-rendszert a régiós és történeti mintázatokba. Ahogyan a magyar (vagy a tárgyalt orosz, török vagy indiai) társadalom, elit és gazdaság a kapitalista világgazdaságba való előnytelen beágyazottságáról és ezek esetleges hatásáról sem esik szó.

A kötetben fontos szerepet tölt be az amerikai mentalitással azonosított (kis)közösségi eszme. A szerző ezeknek a közösségeknek a mobilizálásában, szerveződjenek azok lakó- vagy munkahely szerint, mint a szakszervezetek, látja a fasiszmissal szembeni küzdelem egyik lehetséges frontját. Rámutat, hogy a fasiszta mozgalmak elsősorban az elidegenedett és atomizált, gyakran a domináns csoportba tartozó leszakadó egyénekre „vadásznak” a közösségi szolidaritás illúziójával házalva. Ahogyan azonban azt Stanley is megállapítja, a valódi, társadalmi határokon átívelő szolidaritás csak az egyetemes emberi méltóság felkarolása, az önmagukat megszervező közösségek és a választópolgárokat bevonó demokrácia nyomán lehetséges. Stanley saját, a korai nemzetiszocializmus éveiben zsidókat mentő elődei történetei nyomán kiemeli, hogy az önkénnyel szembeni ellenállás történeteiből szükséges erőt meríteni. Ezek példaként állnak előttünk, hogy mindig van alternatíva, van mozgástér.

A kötet elsősorban sajátos eszmetörténeti kordokumentum, amelybe kitapinthatóan beleíródtak keletkezésének körülményei, félelmei és eseményei. A könyvet elsősorban a téma iránt érdeklődő aktivistáknak ajánlanám, akik közérthető stílusban olvasnának a kortárs szélsőjobboldali és jobboldali populista mozgalmakról, valamint az általuk használt nyelvezetről, taktikákról. Emellett hasznos olvasmány lehet mindazoknak, akik elsősorban a Trump-adminisztráció liberális kritikája iránt érdeklődnek történeti szemlélettel kiegészítve. Fontos esemény, hogy Stanley könyvét lefordították magyarra, ám a recenzió írója szerint lennének mind az ismeretterjesztő, mind a tudományos irodalom terén más művek, amelyek termékenyebb kiindulási pontnak bizonyulnának a cselekvés elméleti megalapozásához.

[1] Levitsky, Steven – Ziblatt, Daniel: *A demokráciák halála*. Ford.: Felcsuti Péter. Budapest: Kossuth, 2018.

[2] Finchelstein, Federico: *Fasiszta hazugságok*. Ford.: Nagy Gergely. Budapest: XXI. Század, 2020.

[3] Müller, Jan-Werner: *Mi a populizmus?* Ford.: Konok Péter. Budapest: Libri, 2018.

[4] Antal Attila: *A populista demokrácia természete*. Budapest: Napvilág, 2017.

[5] Scheiring Gábor: *Egy demokrácia halála*. Budapest: Napvilág, 2019.

[6] Körösenyi András – Illés Gábor – Gyulai Attila: *Az Orbán-rezsim*. Budapest: Osiris, 2020.

[7] Magyar Bálint – Madlovics Bálint: *A posztkommunista rendszerek anatómiája*. Budapest: Noran, 2021.

[8] Magyar Bálint: *A magyar maffiaállam anatómiája*. Budapest: Kossuth, 2015.

[9] Eco, Umberto: *Öt írás az erkölcsről*. Ford.: Dorogi Katalin. Budapest: Európa, 1998. 25–49.